

Araştırma Makalesi/Research Article

Nazariyatın İçinde Gömülü Kendilik-Anlatıları: Osmanlı Ülkesi'ndeki Bilim Eserlerinin Ben-Anlatıları İçin Bir İşlevi Var Mı?¹

Embedded Self-Narratives in Theoretical Sciences: Do Scientific Books in the Ottoman Empire Have Any Function for Self-Narratives?

İHSAN FAZLIOĞLU

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Bilim Tarihi Enstitüsü
İstanbul Medeniyet University, Institute for the History of Science

(ihсан.fazlioglu@medeniyet.edu.tr), ORCID: 0000-0002-4312-210X

Geliş Tarihi/Date of Arrival: 24.05.2025

Kabul Tarihi/Date of Acceptance: 15.06.2025

Fazlıoğlu, İhsan. "Nazariyatın İçinde Gömülü Kendilik-Anlatıları: Osmanlı Ülkesi'ndeki Bilim Eserlerinin Ben-Anlatıları İçin Bir İşlevi Var Mı?" *Ceride* 3, no. 1 (Haziran/June 2025): sayfa/pp 1-20
DOI: 10.5281/zenodo.15769816

¹ Bu makale, 24-26 Mayıs 2024 tarihlerinde Üsküp'te gerçekleştirilen *Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları Sempozyumu*'nda takdim edilen sunumun gözden geçirilmiş hâlidir.

Araştırma & Yayın Etiği

Bu makale en az iki kör hakem tarafından incelenmiş, *iThenticate* intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması

Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin bilimsel ve etik kaidelere uygun olarak hazırlandığını beyan etmiştir.

Research & Publication Ethics

This article has been double-blind peer-reviewed by two or more reviewers, and an *iThenticate* plagiarism and similarity report has been created. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest

The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles.

Öz

Bu makalede, Osmanlı Ülkesi'nde kuruluşundan itibaren hikemî, riyâzî, tıbbî, vb. bilim alanlarında kaleme alınan eserlerde bilginlerin kendileri hakkında verdikleri malumatın izi sürülecektir. Öncelikle söz konusu malumatın bu tür kitaplarda yer alma gerekçeleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Akabinde bu malumatın hem bilginin hayatı hem alanın tarihi hem dönemin ilmî ortamı hem de sosyo-politik epistemolojisi açısından değerlendirmesi yapılacaktır. Makaledeki temel iddia, söz konusu malumatın bilginlerin hayat hikâyeleri için *tamamlayıcı otobiyografik bilgi* sundukları, felsefe-bilim tarihi açısından ise oldukça *hususî arka-plan bilgisi* verdikleridir. Enmûzec, ilm-i hey'e (astronomi), tıp, vb. sahalardan seçilecek eserlerle söz konusu iki temel iddia temellendirilmeye çalışılacaktır. Böylece farklı bilim alanlarında yazılmış eserlerin Osmanlı dönemi ben-anlatıları için *kaynak* olarak kullanımı örneklerle gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler

Bilim eserleri, enmûzec, hikmet, riyâziyat, tıp, tamamlayıcı otobiyografik bilgi, arka-plan bilgisi.

Abstract

This article will trace the information given by scholars in regard to themselves within their books written in the fields of sciences such as philosophy, mathematics, and medicine in the Ottoman Empire since its foundation. First, the reasons for including the information in question in such books will be determined. Subsequently, the findings will be evaluated in terms of the life of the scholar, the history of the field, the scientific environment of the period, and the socio-political epistemology. The main argument of this article is that the information in question provides *complementary autobiographical data* of the life stories of scholars and offers *specific background information* in terms of philosophy and history of science. These two basic arguments will be supported by books selected from the fields of anmūzaj, astronomy ('ilm al-hay'a), medicine, etc. Thus, the use of the books written in different scientific fields as sources for the self-narratives of the Ottoman period will be demonstrated.

Keywords

Scientific books, anmūzaj, philosophy, mathematics, medicine, complementary autobiographical information, specific background information.

Giriş

'Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları' başlığıyla düzenlenen toplantıların birincisinde "'Öz.ne'nin kıyâmı: 'Ben', 'Biz' ve 'Kendilik' hakkında nazari bir çözümleme" adıyla sunduğum ve aynı adla *Ceride*'nin de ilk sayısında yayımlanan çalışmada İslâm ve Türk geleneğinde *idrâku'z-zât* ile *tahkîku'z-zât* kavramları etrafında *zâtın*, *ferdin*, *bireyin kişilik*, *kimlik* ve *kendilik* çerçevesinde bir tür ontolojisini yapmış; akabinde ben-anlatılarına ilişkin eserlerde bu bileşenlerin her birinin *temsîl* edilebileceğine işaret etmiştim. Ayrıca temsîlin *örtülü*, hatta *yönlendirilmiş* olabileceğini de belirtmiştim. Son olarak, bahse konu çerçevede Osmanlı döneminde kaleme alınmış farklı türlerdeki eserlerin ben-anlatıları için değişik imkânlar taşıyabileceklerini vurgulamıştım.² Bu vurgudan hareket ederek, 'Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları' başlığıyla düzenlenen toplantıların ikincisinde "'Hoşça bak zâtı-

2 Ayrıntı bilgi için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "'Öz.ne'nin Kıyâmı: 'Ben', 'Biz' ve 'Kendilik' Hakkında Nazari Bir Çözümleme," *Ceride: Ben-Anlatıları Araştırma Dergisi* 1/1 (2023): 45-63.

na...”: İslâm-Osmanlı ‘Ben-Anlatıları’ Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme” adıyla sunduğum ve yine aynı adla *Ceride*’nin ikinci sayısında yayımlanan çalışmadaysa Osmanlı döneminde kaleme alınmış eserlerin hangi açılardan ben-anlatısı olabileceklerine ilişkin bir çerçeve sunmaya çalışmışım. Bu çalışmada da bazı örnekler üzerinden, Osmanlı Ülkesi’nde nazarî bilimlerin sahasında kaleme alınan bir kısım eserin ben-anlatıları içinde değerlendirilebileceklerine değinmişim.³

‘Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları’ başlığıyla Üsküp’te düzenlenen toplantıların üçüncüsündeyse, söz konusu değiniyi, biraz daha özelleşerek, ama diğer iki çalışmanın sonuçlarını da dikkate alarak, Osmanlı döneminde telif edilmiş nazarî bilimlerin sahasındaki eserlerin ben-anlatıları açısından nasıl değerlendirileceği konusunu, örneklerle, ele aldım. Bu çerçevede öncelikle nazarî bir bakış-açısıyla bu tür eserlerin belirli nitelikler etrafında *tasnifi* üzerinde durup, her bir türün hangi *bileşenlerinin* ben-anlatıları içinde değerlendirebileceğini çerçevelemeye çalıştım. Daha baştan şu noktayı vurgulamak istiyorum: Söz konusu nazarî eserlerin ben-anlatıları için ne tür *malumat* ya da daha çağdaş bir deyişle *veri* içerdikleri öncelikle belirlenmelidir. En üst seviyede bu eserlerden elde edilen veriler, yukarıda işaret edilen, *idrâku’z-zât* ile *tahkîku’z-zât* kategorileri altında mütalaa edilebilirler.

Kanaatimizce nazarî bilimlerin sahasındaki eserler ben-anlatıları çerçevesinde içerdikleri *malumat* cihetinden ikiye ayrılabilir. Birincisi, yazarın kendi *hayat hikâyesinin* farklı *bileşenlerine* ilişkin verdiği malumat; ikincisi ise yazarın hissiyat ve hassasiyetlerine kısaca *duygu-durumlarına* ilişkin sunduğu malumat. Hayat hikâyesine ilişkin malumat, özellikle yazar için tabakat kitaplarında verilen bilgilerin *tamamlanması* açısından son derece önemli bir rol oynayabilir. Çünkü tabakat kitapları bilginler için belirli bir biçim çerçevesinde malumat verirler; bu biçimi aşan malumat ihmal edilebilir. İşte bizzat yazarın kaleme aldığı eserlerde bu ihmâl edilmiş bilgi, çağdaş hayat hikâyesi yazma teknikleri açısından dikkate değer bilgi sunabildikleri gibi, daha önceki anlatılardaki boşlukları doldurmaya da yarayabilir. Bundan daha önemlisi bizâtihi, Osmanlı dönemindeki tabakat yazıcılığı zihniyetiyle ilgilidir. Bu zihniyette, ana-akım bilgi ve bilim anlayışıyla bir şekilde ilişkili olmayan kişilerin hayat hikâyelerine yer verilmez. Ya da taşrada

3 Ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Fazlıoğlu “‘Hoşça Bak Zâtına...’: İslâm-Osmanlı ‘Ben-Anlatıları’ Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme,” *Ceride: Ben-Anlatıları Araştırma Dergisi* 1/2 (2023): 1-11.

kalmış, bir şekilde ana-akım felsefe-bilim tutumları içinde bir rol alamamış bilginler de çoğu kez, kastî olmasa da tabakat kitaplarında yer bulamazlar. Mesela saf bir matematikçi, dil, din, kelam ve felsefe gibi alanlarla ilgili hiçbir eser kaleme almamışsa, ya da ana-akım felsefe-bilim tutumları için bir anlam ifade etmiyorsa tabakat eserlerinde karşılık bulmazlar. Bu nedenle bu tür bilginlerin kaleme aldıkları ya da bizzat istinsah ettikleri eserler kendi otobiyografileri, ben-anlatıları için son derece önemli malumat içeriyor olabilirler.

Bu çerçevede bakıldığında, bir bilginin hayat hikâyesinin farklı bileşenlerine ilişkin verilen malumat kendi içinde pek çok alt unsura ayrılabilir:

Mekân bilgisi: Bilginin doğduğu, büyüdüğü, tahsil gördüğü, seyahat ettiği, ders verdiği, bulunduğu mekânlar hakkında bilgi verir. Bu bilgiler yazarın bir tür *coğrafi hareketliliğini*, bilgi için yaptığı seyahatleri, siyasî ve iç-timaî irtibatlarını gösterebilir. Mesela, *Şerhu't-Tezkire*'sinde kaydettiği Kadızâde Rûmî'den (ö. 844/1440'tan sonra) aldığı icâzette Fethullah Şirvânî (ö. 891/1486), bu unsurlar hakkında hemen hiçbir tabakat kitabında mevcut olmayan bilgiler verir.⁴

Zaman bilgisi: Bilginin hayatının muhtelif safhalarındaki yaşantılarına ilişkin nerede ne zaman ve ne sürede bulunduğuna ilişkin malumat. Bu malumat da coğrafi hareketliliği sınırlayan *vakit hareketliliğini* verir. Örnek olarak Dâvud Kayserî (751/1350), hocası İbn Sertâk'ın (ö. ykl. 1328) hem *Risâletu'l-Usûli'l-asîliyye fi'l-hendese* hem de *Kitâbu'l-İkmâli'l-asîl fi'l-hendese* adlı eserlerinin istinsah kaydında eseri Tokat/Niksar Nizâmiyye Medresesi'nde 714/1313-715/1314 ve 1315 yıllarında istinsah ettiğini belirtir. Başka hiçbir kaynakta yer almayan bu bilgiye göre, Dâvud Kayserî, bu tarihlerde, Kahire'deki eğitiminden sonra ama Tebriz'e gitmeden Tokat/Niksar'dadır.⁵ Benzer şekilde Ali Kuşçu'nun (879/1474) *el-Fethiyye fi ilmi'l-hey'e* adlı

4 Ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Felsefe-Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu," *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 14 (2003): 1-66; Ayrıca bkz. İhsan Fazlıoğlu, "The Samarqand Mathematical-Astronomical School: A Basis for Ottoman Philosophy and Science," *Journal of the History of Arabic Science* 14 (2008): 3-68.

5 Ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Merâğa Matematik-Astronomi Okulu'nun Anadolu Selçuklu ve Beylikler ile Osmanlı Ülkesi'ndeki İlmî Çevrelere Etkisi ve İbn Sertâk," *Türkiye Günlüğü* 155 (2023): 5-13; aynı yazar "İznik'te Ne Oldu? Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü ve Dâvud Kayserî," *Nazarîyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2017): 1-68; aynı yazar "Osmanlı Coğrafyasında İlmî Hayatın Teşekkülü ve Dâvud el-Kayserî (656-660/1258-1261-751/1350)," *Nazarîyefuk: İslâm-Türk Felsefe-Bilim Tarihini Zihin Penceresi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 41-70.

eserinin günümüze gelen müellif hattı nüshasının ferağ kaydı, eserin Otlukbeli Savaşı esnasında kaleme alındığını, dolayısıyla müellifinin de Fatih Sultan Mehmed ile birlikte savaş meydanında olduğunu gösterir.⁶

Aile bilgisi: Bilginin tüm mensuplarıyla aile fertleri hakkında malumat veren kayıtlar. Bu kayıtlarda ailenin ilmî geçmişi, içtimaî, meslekî ve iktisadî statüsü hakkında da malumat bulunabilir. Bu konudaki temsil kabiliyeti en yüksek örnek olarak Kutbuddin Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) *el-Kânûn fi't-tıbb'a* yazdığı *et-Tuhfetu's-Sa'diyye* adlı şerhin dibacesidir. Müellif burada hem ailesi hem de öğretim hayatı hakkında, mekân, zaman ve kişiler üzerinden önemli bilgiler verir. Bu bilgiler ışığında Kutbuddin Şîrâzî'nin aile bireylerinden çoğunun tabip olduğu ve kendi coğrafyalarındaki hastanelerde çalıştıkları tespit edilir.⁷

Tahsil hayatı: Bilginin çocukluğundan yetişmesine değin hangi bilginlerden, hangi alanlarda ders aldığını; hangi eserleri ne kadar sürede, hangi kısma kadar okuduğunu, ders arkadaşlarını, hatta kitapları okuma tarzını veren malumat. Ayrıca satır aralarında ders aldığı hocaların kendi aralarındaki irtibatlar, entelektüel ağ ve bilginler arasındaki ilişkiler hakkında da yer yer malumat bulmak mümkündür. Bu türe pek çok örnek vermek mümkündür. Özellikle bilim kitapları içinde verilen bir tür icâzetnâmeler kişilerin öğretim-ağı hakkında çok önemli malumat içerirler. Örnek olarak Muslihuddin Lârî, *Enmûzecu'l-ulûm*'unda,⁸ Mehmed Emin Şîrvânî de *el-Fevâidu'l-hâkâniyye*'sinde⁹ eğitim-öğretim hayatı ile hocaları hakkında bilgi verirler. *et-Tezkire fi 'ilmi'l-hey'e*'nin bir yazma nüshasında Cemâleddin Türkistânî'nin Nasîruddin Hillî'ye verdiği icâzetin sureti dikkat çeker.¹⁰ Ayrıca yine bilim kitaplarının ferağ ya da istinsah kayıtları da bu açıdan önemli bilgiler verir.

6 Yazma nüshası için bkz. Ali Kuşçu, *el-Fethiyye fi 'ilmi'l-hey'e* (İstanbul: Süleymaniye YEK, Ayasofya 2733/1); Ayrıca bkz. Hasan Umut, "Theoretical Astronomy in the Early Modern Ottoman Empire: 'Alî al-Qūshjî's Al-Risâla al-Fatḥiyya" (Doktora tezi, McGill University, 2019).

7 Yazma nüshası için bkz. Kutbuddin Şîrâzî, *et-Tuhfetu's-Sa'diyye* (İstanbul: Süleymaniye YEK, Ayasofya 3649-3654).

8 Yazma nüshası için bkz. Muslihuddin Lârî, *Enmûzecu'l-ulûm* (İstanbul: Süleymaniye YEK, Damad İbrahim Paşa 791); (Millet YEK, Feyzullah Efendi 2145).

9 Mehmed Emin Şîrvânî, *el-Fevâidu'l-Hâkâniyye: Şîrvânî'nin Bilimler Tasnifi*, çev. Ahmet Kâmil Cihan ve diğerleri (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019).

10 Cemâleddin Türkistânî, [*İcâzetnâme*] (Diyarbakır: Ziya Gökalp YEK 403), 102a.

İçtimaî ve siyasî ilişkiler: Bilginin ifadeleri, övgü ve yergileri, eseri sunduğu isimler yanında kendi dönemindeki içtimaî ve siyasî ilişkiler hakkında malumat verdiği gibi kendisinin devlet erkânıyla ilişkileri konusunda da ipuçları sunar. Özellikle bilim eserlerinin *dîbâceleri* bu konularda, başka kaynaklarda tesadüf edilemeyecek ciddi malumat içerirler. Bahusus *ithaf* ifadeleri, tüm edebî içeriklerine rağmen, bilginin kendi dönemine ilişkin ince anlamları îâm eder. Bu konuda hemen tüm yazma bilim eserleri örneklik teşkil eder. Temsili yüksek bir örnek olarak Abdurrahman Bistâmî'nin *Kitâbu Durreti tâcî'r-resâil ve ğurreti minhâcî'l-vesâil* adlı eseri verilebilir.¹¹ Abdülvâcid Kütâhî'nin *Meâlimu'l-evkât fî ilmi'l-usturlâb*'ı ve *Şerh*'i de benzer bir örneği taşır.¹²

Eserler: Bilginin hangi eserleri niçin yazdığını, yazım tarihlerini, kimler için kaleme aldığını, kendi eserleri arasındaki kronolojik ve sistematik alâkaları, eserlerini telif ederken takip ettiği stratejiler gibi pek çok konuda malumat bulmak mümkündür. Bu konuda hemen akla gelen iki örnek, İzzeddin Zencânî'nin *Kıstâsu'l-muâdele fî ilmi'l-cebr ve'l-mukâbele'si*¹³ ile Abdurrahman Bistâmî'nin, yukarıda da işaret edilen, *Kitâbu Durreti tâcî'r-resâil ve ğurreti minhâcî'l-vesâil*'idir. Yine benzer şekilde Seydî Ali Reis'in *Hulâsatu'l-hey'e* adlı eseri de bu duruma örnek olarak zikredilebilir.¹⁴

Meslektaşları ve öğrencileri: Bilginin hem yetişirken hem de görevlerini icra ederken meslektaşlarıyla olan iyi ve kötü münasebetlerini, yetiştirdiği öğrencileri ve bu öğrencilerle ilişkilerini, hem meslektaşları hem de öğrencileriyle ilgili kanaatlerini bulmak mümkündür. Bu konuyla ilgili pek çok örnek olmakla birlikte, belki de en nâdir eser, Kutbuddin Şîrâzî'nin, aşağıda ayrıntılı ele alacağımız, *Fealtu fe-lâ telum* adlı eseridir.

11 Abdurrahman Bistâmî, *Kitâbu Durreti tâcî'r-resâil ve ğurreti minhâcî'l-vesâil* (Nuruosmaniye YEK 4905), 1b-42b. Ayrıca bkz. İhsan Fazlıoğlu "İlk dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İhvânü's-Safâ ve Abdurrahmân Bistâmî," *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2 (1996): 229-40.

12 Abdülvâcid Kütâhî, *Meâlimu'l-evkât fî ilmi'l-usturlâb* (İstanbul: İnebey YEK, Haraççıoğlu 1176/2), 24b-74a.

13 İzzeddin Zencânî, *Kıstâsu'l-muâdele fî ilmi'l-cebr ve'l-mukâbele* (İstanbul: Topkapı Sarayı Ktp., III. Ahmed 3457. Ayrıca bkz. Eleonora Sammarchi, *Balance de l'Équation dans la Science d'Algèbre et Al-Muqâbala* (Paris: Classiques Garnier Multimedia, 2022).

14 Seydî Ali Reis, *Hulâsatu'l-hey'e* (İstanbul: Süleymaniye YEK, Ayasofya 2591), 1b-94b.

Teknik bilgiler: Bazı bilginler ele aldıkları bilim dalıyla ilgili, hocalarının ya da meslektaşlarının görüş ve düşüncelerini de paylaşabilirler. Kanaatimce bilim eserlerinde, başka kaynaklarda bulunamayacak en önemli malumatlar bu türden olanlardır. Çünkü bu aktarımlar, bilim insanının hem hocaları hem meslektaşlarıyla olan ilişkilerine hem de bilim insanlığının gerekliliklerine ilişkin zihniyetine dair bir tasavvur oluşturmamızı sağlarlar. Örnek olarak Kemâleddin Fârisî'nin *Tenkîhu'l-menâzir*'inde optik konularıyla ilgili hocası Cemâleddin Türkistânî'ye atıfta bulunması;¹⁵ ya da *Esâsu'l-kavâid*'de bir diğer hocası İbn Havvâm'ın, başka kaynaklarda görülmeyen, derste işlediği bir cebir problemine yer vermesi;¹⁶ ya da bir öğrencisinin hocası İbn Havvâm'ın hiçbir çalışmasında görmediğimiz, derslerde işlediği, matematiğin çeşitli konularına ilişkin problemleri kaydetmesi bu duruma örnek olarak verilebilir.¹⁷

Şimdiye değin verilen unsurlar daha çok bilginin hayat hikâyesini inşa ederken kullanılabilecek bileşenlerle ilgiliydi. Elbette bu bileşenler çoğaltılabilir. Nitekim aşağıda bir bilginin entelektüel kimliğini inşa için kullanılabilecek başka bileşenlere de işaret edeceğim. Ancak yukarıda “nazarî bilimler sahasındaki eserler, ben-anlatıları çerçevesinde içerdikleri *malumat* cihetinden ikiye ayrılabilir” demiş ve ikinciye bilginin hissiyat ve hassasiyetlerine kısaca *duygu-durumlarına* ilişkin sundukları malumat olarak belirlemiştik. Söz konusu duygu-durumlarını belirlemek çok da kolay değildir. Bunun için bir taraftan yazılan eserin *dilinin* ve *edebiyatının* inceliklerine vakıf olmak gerekir. Özellikle Arapça kaleme alınan eserlerdeki incelikleri fark etmek için *ilmu'l-edeb* başlığı altına düşen *dil bilimleri*ne vâkıf olmak, bhusus *belagat bilimine* aşına olmak zorunludur. Bu dil bize, bilginin kendi iç-dünyası hakkındaki ciddi bir malumat verir. Ayrıca bu dil içinde bilginin ne tür konularda hassas olduğunu, neyi önemseydiğini, nelerden hazzettiğini ya da etmediğini, ne tür şeylerden uzak durduğunu, vb. tespit etme imkânımız söz konusudur.

Şöyle bir soru sorulabilir: Tüm bu bahsedilen bileşenler bilginlerin bizzat kaleme aldığı ya da istinsah ettiği eserlerin nerelerinde bulunur? Bu

15 Kemâleddin Fârisî, *Tenkîhu'l-menâzir li-zevî'l-ebâr ve'l-besâir* (Haydarabat: Matbûâtü Dâireti'l-Ma'ârifî'l-'Usmâniyye, 1347), I, 281-2.

16 Kemâleddin Fârisî, *Esâsu'l-kavâid fi usûli'l-fevâid*, nşr. Mustafa Mevâldî (Kâhire: Ma'hedu Mahtûtâtî'l-Arabiyye, 1994).

17 İbnü'l-Havvâm, *er-Risâletü's-Şemsîyye fi'l-kavâidî'l-hisâbiyye* (Diyarbakır: Diyarbakır İl Halk Ktp. 403), 43a-44a.

sorunun en genel cevabı olarak “yazma eser kültürü içinde *kuyûdât* denilen telif, istinsah, temellük, simâ, kıraat, vb. onlarca kayıt türünün içinde” denebilir. Ancak özellikle eserlerin *hamdele* ve *salveleri* ile *dîbâceleri*ndeki bilgi ve ifadeler de bu konularda bilgi verebilir.¹⁸ Bahusus *dîbâcede* müellifin kullandığı *dil sanatları* özel bir dikkat ister. O kadar ki, bazen bilgin, eserini telif ederken yararlandığı *kaynakların meşhur adlarını* kullanarak dua-da ve övgüde bulunabilir.¹⁹ Hatta *hamdele* ve *salvelede* hem eserinin *konu*-sunu hem de *felsefî tutumunu* verecek ıstılahlar kullanabilir.

Dîbâceler ayrıca bilginin dönemin siyasetine ve yöneticilerine bakışı hakkında da ipuçları sunabilir. Bunun yanında eserin kaleme alındığı alana ilişkin dönemdeki zihniyete, kurumlara ve hatta diğer bilginlere yönelik eleştirileri de bulabiliriz. Mesela, Kadızâde Rûmî'nin *Şerhu'l-Mulahhas* adlı eserin *dîbâcesinde* “*riyâzî ilimler medreselerden göçtü*” ifadesi bu konudaki bir hakikati değil, kendi yöneliminin medreselerde daha çok yer bulması için bir temenniyi içerir.²⁰ Elbette *dîbâcelerde* eserin kim için ve niçin yazıldığına ilişkin malumat da verilebilir.

Bundan daha ilginç nazarî eserlerde bilgin, başta veya sonda (Kutbuddin Şîrâzî'nin *Nihâyetu'l-idrâk fî dirâyeti'l-eflâk*'ındaki gibi),²¹ içinde veya vikâye yapraklarında (Muhammed Muğlevî'nin *Hâvâşî alâ şerhi't-Tecrîd*'indeki gibi)²² eseri kaleme alırken kullandığı kaynakları verebilir. Bu bize, bilginin mensup olduğu ilmî gelenek, entelektüel ağ, muhatap aldığı felsefe-bilim tutumları, vb. pek çok şey hakkında malumat verir. Tam da burada şu noktaya işaret etmek isterim: Bir bilginin şerh ve haşiye yazmak için seçtiği eser bile, bilginin felsefe-bilim tutumu hakkında ciddi bir işarettir. Çünkü böyle yapmakla bilgin, hangi felsefe-bilim tutumunun devamı olduğunu, neyin yanında neyin karşısında bulunduğunu, kısaca muhataplarını ifşa eder.

Eserlerinde hem kendilerinden önceki hem de çağdaşları bilginler için kullandıkları '*isimler*' bile, bilginlerin hâlet-i rûhiyesini açığa çıkartır; mensubiyetlerini aşikâr kılar. Mesela, bir bilginin çalışmalarında Fahreddin Râzî için, 'İbn el-Hatîb', 'Fahru'r-Râzî' isimlerini kullanması ile 'el-İmam' demesi arasında ciddi bir *duygu-durumu* farkı vardır. Benzer şekilde Gazzâlî'yi

18 Ayrıntılı bilgi için bkz. Sami Arslan, “Hamdele-Salve’nin Dili: Telifte Yetkinlik Aracı Olarak Berâ’etu'l-İstihlâller,” *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 75 (2021): 283-318.

19 Mesela bir kelâm eserinde müellif, *Tevâli*, *Metâli*, *Tecrîd*, *Tesdîd*, *Mekâsüd*, *Mevâkıf* ve *Meâlim* gibi önemli kelâm eserlerinin adlarını kullanarak dua edebilir ve övgüde bulunabilir.

20 Kadızâde Rûmî, *Şerhu'l-Mulahhas* (İstanbul: Süleymaniye YEK, Ayasofya 2662).

21 Kutbuddin Şîrâzî, *Nihâyetu'l-idrâk fî dirâyeti'l-eflâk* (İstanbul: Topkapı Sarayı Ktp., III. Ahmed 3305).

22 Muhammed Muğlevî, *Havâşî alâ şerhi't-Tecrîd* (İstanbul: Süleymaniye YEK, Laleli 2218).

‘Huccetu’l-İslâm’ olarak çağırmak ile ‘Ebû Hâmid’ diye çağırmak; ya da Ali Kuşçu’yu isim olarak anmak ile sadece ‘Fâzıl biri...’ diye geçiştirmek arasındaki fark gibi. Yine, Kutbuddin Şîrâzî için ‘Kutb-i Şîrâzî’ denmesiyle ‘el-Allâme’ denmesi, o müellifin Kutbuddin Şîrâzî’ye yönelik tutumu hakkında ciddi ipuçları verir. Yalnızca isimler değil kendinden önceki ya da çağdaşı bir bilgin için kullandığı sıfatlar, nitelendirmeler bile, bir yazarın o bilgin hakkındaki, duygusal kanaatlerini belli eder. Örnek olarak, Şihâbeddin Suhreverdi için ‘eş-Şehîd’ sıfatının kullanılması ile ‘el-Maktûl’ denmesi iki farklı hissî tutumu gösterir. Benzer şekilde Molla Lutfî’ye yönelik maktûl, deli, şehîd, vb. kavramlardan herhangi birini tercih etmek, kişinin daha baştan Molla Lutfî’ye yönelik tutumunu belli eder.²³

Örnek bir temsil olarak *Fealtu fe-lâ telum*

Hem klasik İslam hem de Osmanlı döneminde telif edilmiş nazarî bilimlerin sahasındaki eserlerin ben-anlatıları açısından değerlendirileceği fikrini kendisinden ilhamla edindiğim Kutbuddin Şîrâzî’nin *Fealtu fe-lâ telum* adlı eseri şimdiye değin işaret ettiğim nazari çerçeveyi neredeyse tüm unsurlarıyla temsil eden bir eserdir. Elbette bu makalede tüm ayrıntılarıyla bu eseri ben-anlatıları çerçevesinde değerlendirecek değilim. Aşağıda daha çok, eserdeki ilm-i hey’e’nin teknik içeriği, atıf yaptığı isimler, kullandığı kaynaklar vb. konularda daha önce yayımladığım bir çalışmamın, elbette tekrarları göze alarak, bir özetini vereceğim.²⁴ Bu özetle de daha çok klasik tabakat kitaplarında göremediğimiz bir Kutbuddin Şîrâzî resmine ilişkin noktalara, özellikle *duygu durumuna* işaret etmekle yetineceğim. Ancak şunu vurgulamayı isterim: Eserde Kutbuddin Şîrâzî, ilm-i hey’e sahasında kendi öznel deneyimlerini anlatır, fikriyatının gelişme serüvenini verir ve şahsî ilişkilerini aşikâr kılar. Özellikle Merağa matematik-astronomi okulu ile Tebriz matematik-astronomi okulundaki ilişki ağlarını, nazari tartışma konularını, şahsî ve beşerî ilişkilerin tabiatını serimler.

Fealtu, esas itibarıyla bir *kalem kavgası* kitabıdır. Kutbuddin Şîrâzî’nin ifadesiyle Muhammed Himâzî, müşterek hocaları Nasîruddin Tûsî’nin *et-*

23 Bu durumun tarihî bir çözümlemesi için bkz. Sami Arslan, *Osmanlı’da Bilginin Dolaşımı -Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak-* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 261-305.

24 İhsan Fazlıoğlu, “Fe’altu Felâ Telum: “İlm-i Hey’et Adına!” Bir Tarihî-Şahsî-İlmî Çatışmanın Çözümlemesi,” *Bilim Tarihi ve Felsefesi Araştırmaları (BİTAD)* 1 (2024): 11-55.

Tezkire fî ilmi'l-hey'e'sine Tibyânu mekâsidi't-Tezkire adlı bir *şerh* kaleme aldı. Bu *şerhte*, daha önce kendisinin *Tezkire* etrafında telif ettiği *Nihâye*, *İhtiyârât*, *Tuhfe* ve *Bedî'* adlı eserlerinden intihal yaptı. Muhammed Himâzî daha da ileri giderek doğru bilgileri kendine mâl etti, ancak yanlış bilgileri Kutbuddin Şîrâzî'ye yükledi. Ancak tüm bu olup bitenler birbirinden bağımsız cereyan etmedi. Kutbuddin Şîrâzî ve Muhammed Himâzî tartışmalı meseleler etrafında birkaç kez yüz-yüze görüştüler; Tebrîz matematik-astronomi okulundaki Cemâluddin Turkistânî ve Şemseddin Ubeydî gibi diğer ileri gelen bilginleri meseleye dâhil ettiler. Bunlarla da yetinmeyen Kutbuddin Şîrâzî, Muhammed Himâzî'ye işkâlleri çözmek için hem kendinden önceki bilginlerin hem de kendinin geliştirdiği usulleri açıklayan, ayrıca yanlış anlamaları düzelten bir mektup dahi yazdı. Tüm bunlara rağmen, hiçbir uyarıyı dikkate almayan Muhammed Himâzî eserini yayınlayınca, Kutbuddin Şîrâzî de, *Fealtu*'yu kaleme alarak, Muhammed Himâzî'yi kamuoyunda mahkûm etmeye çalıştı. Bu mahkûmiyeti, Kutbuddin Şîrâzî, yalnızca ilm-i hey'e'ye ilişkin tarihi anlatısı ya da işkâllerin kimler tarafından ve nasıl çözüldüğüne ilişkin açıklamalar ile ilm-i hey'e konusundaki teknik izahlar çerçevesinde yürütmedi. Tarihî kaynaklarda hakkında verilen olumlu bilgilerin oldukça dışında, içerik itibarıyla çok sert, tahkir edici bir üslup kullandı. Değiş yerindeyse, Muhammed Himâzî'yi ötekileştirdi, hatta şeytanlaştırdı.

Bu çerçevede, Kutbuddin Şîrâzî, öncelikle, ders arkadaşı Muhammed Himâzî'nin akranları arasında kadim eserleri intihal etmekle ve eski-yeni ilm-i hey'e bilginlerinin fikirlerini kendine mal etmekle meşhur olduğunu belirtir. Muhammed Himâzî için *eş-şârih es-sâlih* (الشَّارِحُ السَّالِحُ) sıfatını kullanan Kutbuddin Şîrâzî, muhatabını, Arapça ve mantık bilmemekle, okuduklarını anlamamakla ve anlasa da bilerek çarpıtmakla suçlar. Bildiği mantığı da 'kuş mantığı' (*mantıku't-tayr*) ya da 'vahşi hayvan mantığı' (*mantıku'l-behâim*) olarak adlandırır ve bu tüm bir mantıkta öncüller ile sonuçlar arasında kurulacak ilişkinin "örümcek ağından daha zayıf" olacağını vurgular. Öte yandan ilm-i hey'e'ye ilişkin konularda kafasının basmadığını söyler; bahusus *mah-sûb* ile *mersûd* arasındaki farkı anlamamakla itham eder. Muhatabının fazla rasat tecrübesi bulunmadığını, kasti olarak doğru görüşleri sahiplendiğini, yanlış görüşleri ise, tezyif için kendisine nispet ettiğini söyler.

Kutbuddin Şîrâzî'ye göre, Muhammed Himâzî, kitapları ve fikirleri cemetmesine rağmen temyiz yeteneğine, heyûlânî seviyedeki akla ve *hendesî ispat* fikrine sahip değildir; felsefeye ve ilm-i hey'e'ye ilişkin kavramları da-

hi dakik kullanamaz; manayı dikkate almaksızın lafza takılır. Arap dili bilgisi o kadar zayıf ki, Sîbeveyh gelse bile dil yanlışlarını düzeltemez. Kıyas nazariyesini bilmediği için çıkarımları da yanlış yapar. Metinleri okurken telîfât ile talikâtı birbirine karıştırır. Tüm bunlar bir araya gelince ibâreleri değiştirip anlamı ifsat eder; alçaltıcı anlamda edebiyat yapar ve boş tefsirlere kalkışır; ıtlâk ile takyîd arasını bile ayıramaz. Haset, çekememezlik ve önde olma tutkusu yanında Muhammed Himâzî, Kutbuddin Şîrâzî'ye göre, sahne meraklısıdır [(*li-şiddeti hırsıhi ale'z-zuhûr*) ve (*hubben li'l-iştihâ*)]; olaylara bir körün gözüyle bakar. Allah'ın nur vermediği kişinin nurla ne işi olabilir ki? Ele aldığı konuları öyle bir tefsir eder ki, kendinden başka kimseye rehberlik edemez, yol gösteremez.

Kutbuddin Şîrâzî, nadir de olsa, Muhammed Himâzî'ye, yaptığı eleştirilerin kendisini ilm-i hey'e'deki pek çok konuyu yeniden ve ayrıntılı düşünmesine vesile olduğu için teşekkür eder. Ancak *Fealtu'*de nadir görülen bu sahne yanıltıcı olmamalıdır; çünkü Kutbuddin Şîrâzî, üslubunu gittikçe sertleştirir; hakaret etme seviyesine taşır:

“Ben bir vadideyim, sen ise başka bir vadidesin” diye hitap ettiği Muhammed Himâzî'nin, parmakları felç olduğu için hesap (el, parmak ve boğumlarla yapılan hisâb-i zihnî'yi kast ediyor) bile yapmayacak hâle geldiğini söyler. Her konuda haddini aştığından hep zıddına dönen Muhammed Himâzî, Kutbuddin Şîrâzî'ye göre, ağzındaki kemiğin yansımaları suda gören köpeğin sudaki yansıyan kemiği almak için ağzındakini suya düşürmesi gibi bir hırsa sahip... Muhammed Himâzî'nin sözü gibi kendisinin de bâtil olduğunu; şerâret-hamakat-dalâlet üçgeni oluşturduğunu; idrak kapasitesine bakınca insanın “Allah, anlayışa (*feh*m) rahmet etsin!” diyesi geldiğini söyler ve yalnızca kendinin değil bizâtihi varlığın onu yanlışladığını (*el-vucûd yukezzibuhu*) ekler. Hızını alamayan Kutbuddin Şîrâzî, insanımsı (*nesnâs*) dediği Muhammed Himâzî'ye hitap ederek de pek çok cümle kurar: “Her âlimden daha âlimi, her cahilden daha cahili vardır; ama cehaletin bir gayesi, bir nihâyeti olsaydı inan sen olurdun.” Ya da “Allah hiçbir zaman senin olmayan, seninle bulunmayan aklına rahmet etsin.” “Cehaleti en son sınırına dayandığından behâim arasında bir işaret/sembole dönüştün.” Şu cümle ise en ağırlı olarak görülebilir: “Nasıl ki, mümin ile kâfir arasında münafık diye bir kategori varsa ve münafık, kâfirden daha tehlikeli ise sen de âlim ile cahil arasında yeni bir kategorisin; dolayısıyla da daha tehlikelisin.” En nihâyet Muhammed Himâzî'nin *aslı* (*asluhu*), keşfettiğini söylediği *asıllar* (modeller) gibi fasittir.

Kutbuddin Şîrâzî'nin üslubu hakkında şimdiye değin seçme yoluyla verilen temsil kabiliyeti yüksek örnekler doğal olarak şöyle bir soruyu doğurur. Tüm bunların gerekçeleri/nedenleri nedir? Mesele, basitçe ve yalnızca bir intihal sorunu mudur? *Fealtu* dikkatle okunduğunda meselenin mücerred bir intihal sorunu olmadığı söylenebilir. Her ne kadar *Fealtu*'de olaylar Kutbuddin Şîrâzî'nin gözlüğüyle sunulsa da satır arası okumalar, bir kıskançlık, çekememezlik ve haset kadar, Muhammed Himâzî tarafından çağdaşları arasında yürütülen Kutbuddin Şîrâzî'yi bir kötüleme ve küçük düşürme kampanyasının varlığına işaret ediyor. İşin içinde 'iftira atma' gibi tehlikeli bir eylemin olduğu da görülüyor. Mesela, Muhammed Himâzî, yukarıda da işaret edildiği üzere, Tebriz'de, Kutbuddin Şîrâzî'nin bazı bilgileri Eflâtûn'dan aldığını öğrencisi Şemsuddin Ubeydî'nin duyduğunu iddia edince Kutbuddin Şîrâzî, bizzat Şemsuddin Ubeydî'yi çağırır ve işin aslını sorar; Şemsuddin Ubeydî ise Muhammed Himâzî'nin söylediğini "hem bir yalan hem bir iftira" olarak nitelendirir. Öte yandan Muhammed Himâzî, Kutbuddin Şîrâzî aleyhine 'ilmî kulis' bile yapar. İlmî kulis yaptığı kişilerden biri, Kutbuddin Şîrâzî'nin de çokça saygı duyduğu, Cemâleddin Türkistânî'dir.²⁵ Ancak Cemâleddin Türkistânî, Muhammed Himâzî'yi, hem bu davranışından hem de ilm-i hey'e'ye ilişkin yanlış yorumlarından dolayı ciddi bir şekilde uarmıştır. Yukarıda işaret edildiği üzere Muhammed Himâzî, dost kisvesiyle Kutbuddin Şîrâzî'yi ziyaret etmiş; eserlerini yüzüne karşı övmüş, ilm-i hey'e'nin işkâlleriyle ilgili *Nihâye*, *Tuhfe*, *Bedî'* gibi eserlerinde ileri sürdüğü birkaç fikri sormuş; Kutbuddin Şîrâzî de izah etmiş; ancak Muhammed Himâzî anlatılanlara nüfuz edememiştir. Nitekim bu sahneyi tavsif eden Kutbuddin Şîrâzî, mecliste bulunan çocuk yaştaki öğrencisi Kemâleddin Fârisî'nin bile meseleyi anladığını; ancak müellifin nazarî zekâsının meseleleri idrak etmeye müsait olmadığını söyler. Yine de Kutbuddin Şîrâzî, Muhammed Himâzî'yi davranışları konusunda uarmış, hatta Muhammed Himâzî'nin yazıp gönderdiği soruları yine yazılı olarak da yanıtlayıp kendisine ulaştırmıştır. Tüm bunlara rağmen Muhammed Himâzî, yukarıda işaret edilen nitelikleri nedeniyle, Kutbuddin Şîrâzî aleyhine ilmî kulis ve kindarlığı nedeniyle düşmanlık yapmaya devam etmiştir.

Yine de, kanaatimizce, ilk bakışta Kutbuddin Şîrâzî gibi *celebi* bir insana yakışmayacak bu ötekileştirmenin, hatta şeytanlaştırmının, yukarıda di-

25 İhsan Fazlıoğlu, "Türkistân'ın Cemâli: Cemâl el-Türkistânî (ö. 719/1319'dan sonra)," yayımlanacak makale.

le getirilen anlatının ötesinde başka nedenleri, hatta daha derin nedenleri, olmalıdır. Hiç şüphesiz bunun için Muhammed Himâzî'nin *kimliği* tarihî bağlamı içinde tüm ayrıntılarıyla tespit edilmelidir. Bize göre, sorun Kutbuddin Şîrâzî'nin Muhammed Himâzî'ye yönelik kıskançlığından kaynaklanmıyor. Çünkü bu tarihlerde Kutbuddin Şîrâzî, sahip olduğu sahneyle, şöhretinin zirvesindedir. Jamil Ragep, Muhammed Himâzî ile Gregory Chionides adlı Bizanslı piskoposa matematik, astronomi vb. bilimleri öğreten Şems-i Buhârî'nin aynı kişi olabileceğini ileri sürerek, yabancılara öğretilmesi yasak ve tehlikeli bilimleri öğrettiği için böyle bir sert tepkinin muhtabı olduğunu düşünür. Bu nedenle Kutbuddin Şîrâzî'nin *Fealtu*'sunda geçen adın müstear olduğunu ve nisbenin de '*Himârî*' olarak okunmasını teklif eder.²⁶ Şüphesiz konuyla ilgili nihai bir yargı için daha ileri, ayrıntılı ve dakik araştırmalara gerek vardır.

Bu tür bir ben-anlatısının günümüzdeki bir tartışmayı nasıl çözdüğüne de değinmek istiyorum: Özellikle çağdaş araştırmalarda, Ebû Ubeyd Cuzcânî, Mueyyiduddin Urdî, Nasîruddin Tûsî, Muhyiddin Mağribî ve Kutbuddin Şîrâzî arasında gidip gelen ilm-i hey'e'deki bazı işkâllerin çözümündeki öncelik-sonralık tartışmalarında, genelde Kutbuddin Şîrâzî'nin müteredit davrandığı ve hakkı teslim etmediği eleştirileri yapılır. Ancak *Fealtu* dikkatle çözümlendiğinde tersine Kutbuddin Şîrâzî'nin öncelik-sonralık konusunda son derece berrak bir zihne sahip olduğu ve hakkı teslim ettiği görülür. Ancak Kutbuddin Şîrâzî, Mueyyiduddin Urdî ile Nasîruddin Tûsî'nin işkâlleri çözmek için vaz' ettikleri usuller ile bu usullerin geliştirilmesi yani genelleştirilmesi ve ilm-i hey'e'nin farklı sorunlarına uyarlanması birbirinden ayırır. Bu çerçevede yeni usulleri kökenleri itibarıyla kâşiflerine nispet etmekte son derece dürüst davranır; ancak bu usullerin geliştirilmesindeki kendi rolünü de açıkça vurgular.

Bilginlerin duygu durumlarına ilişkin güzel bir örnek de, İzzeddin Zencânî'nin *Kıstâsu'l-muâdele fî ilmi'l-cebr ve'l-mukâbele* adlı eserinin dibâcesinde verdiği bilgilerdir. Buna göre Zencânî eserinin telif nedenini verirken şöyle der: "Uzun yıllar cebir dersleri verdim; fakat bir eser telif etmeyi düşünmedim. Ancak bu dersleri takip eden bazı öğrenciler, derslerde öğrendiklerini kendilerine mal ederek eser yazıp yayınlamaya başladılar. Ben de hakkı sahibi-

26 Ayrıntılı bilgi için bkz. F. Jamil Ragep, "New Light on Shams: The Islamic Side of Σάμψ Πουχάρης," *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th - 15th Century Tabriz*, ed. Judith Pfeiffer (Leiden: Brill, 2013), 231-47.

ne teslim için bu eseri kaleme almaya karar verdim. Bir bilginin eser yazma psikolojisi açısından bu cümlelerin son derece önemli olduğunu düşünüyorum.”

Seçme Örnekler

Şimdiye değin dile getirilen düşünceler için yazma eserlerden hareketle pek çok örnek vermek mümkündür. Ancak aşağıda seçilmiş bazı örnekleri kaydederek bu konuda çalışacak araştırmacıların dikkatini çekmekle yetineceğiz. Çünkü bir konuda zihinde herhangi bir *tümel kavram* olduğunda, o konunun altına düşen tekil olgu ve olayları tespit etmek nispeten kolaydır. Ama tümel kavram yalnızca mevcut tekil olgu ve olayları idrâk etmemizi sağlamaz; aynı zamanda gelecekte mümkün olgu ve olayları da tespit etmemiz için bir ayıklık verir.

Dâvud Kayserî'ye nisbet edilen *İthâfu's-Suleymânî fî ahdi'l-Urhânî* adlı eserin girişinde müellifin hem Süleyman Paşa hem de Orhan Gâzî için söyledikleri, dönemin bir bilgininin siyâsî erke bakışını tespit için önemlidir. Ayrıca müellifin Süleyman Paşa'nın kendine kitap hediye etmesi üzerine eseri kaleme aldığını belirtmesi, hem duygu-durumu hem de bilgin-yönetici ilişkisi açılarından önem arzeder.²⁷

İbn Hâim, *el-Mumti' fî şerhi'l-Mukni'* adlı hisâbî cebir kitabında üslerin ardışıklığının sayısal bir oran üzerine olması gerekliliği konusunda Kahir'e'de bir zaviyede kendisinin de bulunduğu bir ortamda yapılan tartışmayı anlatır. Ortamdakiler cevap veremeyince soruyu hocası Ebû'l-Hasan Cilâvî'ye taşır; o da yanıt veremez. Bir süre soruyla yatıp kalkar; uykusuz kalır; ümitsizliğe düşer. 789/1387-88 yılında Hacca gider. Hacc'da *Şerhu Urcûzeti İbn Yâsemîn* kitabını okurken kafasındaki soruya yönelir; çözümü bulur ve kitabına kaydeder. Bu tespit, dönemiyle ilgili matematik çalışmalarına, bilginlerin tartışmalarına ve bir bilginin bir cebir sorusunu çözmeye yönelik tutkusuna işaret eder.²⁸

Fethullah Şirvânî'nin *Şerhu't-Tezkire fî ilmi'l-hey'e* adlı eserinde hocası Kâdîzâde Rûmî'den aldığı icâzeti vermesi; Semerkand matematik-astronomi okulunda okutulan eserler hakkındaki kayıtları; özellikle Kâdîzâde Rûmî

27 Hem Dâvud Kayserî'ye nispet edilen metin hem de yorumu için bkz. İhsan Fazlıoğlu, “İznik'te Ne Oldu? Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü ve Dâvud Kayserî,” 1-68.

28 Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Hâim, *el-Mumti' fî Şerhi'l-Mukni'* (*Cebir Biliminde Fayda ve İknâ*), nşr. Elif Baga (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021).

hakkındaki sitayişkâr ifadeleri; hocasının öğrencilerine Osmanlı'ya gitmelerini tavsiye ettiğine ilişkin vurgusu; bahusus Fethullah Şîrvânî'nin, Uluğ Bey ve etrafındakilerin Ali Kuşçu'ya gösterdikleri ilgiyi kıskanması; bu çerçevede Ali Kuşçu'yu aşağılayıcı ifadeler kullanması, vb. bilgiler bir bilginin kendi mensup olduğu entelektüel ağa yönelik duygu durumuyla ilgili güzel bir örnektir. Elbette, yukarıda da işaret edildiği üzere, Semerkant matematik-astronomi okulu hakkında verdiği bilgiler de son derece önemlidir.²⁹

Gulâm Sînân'ın *Şerhu'l-Fethiyye fî ilmi'l-hey'e* adlı kitabında Ali Kuşçu'ya sürekli "ustâz" diye hitap etmesi, ona yönelik duygularının bir ifadesidir. Hocasıyla derste yaptıkları tartışmalar, itirazları, karşılıklı müzâkereleleri; Hocâzâde ve Ali Kuşçu arasındaki tartışmalı ilmî meseleler hakkında bilgi vermesi, vb. hususlar Gulâm Sînân'ın kendi-beniyle ilgili pek çok ipucu taşır. Ayrıca, kendi-beni üzerinden, XV. yüzyılın son demlerinde Osmanlı İstanbul'undaki ilmî ortamı, astronomi ve matematik örneğinde verir.³⁰

Fâzıl Ali'nin (Ali İznîkî) *Mecmuatu'l-mucerebbât* isimli Türkçe kimya eserinde, kimya ilmine olan ilgisi ve merakından dolayı memleketi Anadolu'yu terk edip Mağrib, Hıta ve Hoten ile Hindistan, Arap ve Acem topraklarına şehir şehir yolculuk ettiğini, kimya konusunda muteber ve mütedavil olan eserleri toplayıp incelediğini, ayrıca bu sahada uzman âlimlerden ders aldığını belirttikten sonra, bu ilmî seyahatinin otuz yedi yıl sürdüğünü, akabinde yurdunu, yakınlarını ve dostlarını özlediğinden memleketine döndüğünü belirtir. Tüm bu bilgiler, Ali İznîkî'nin, başka kaynaklarda bulunmayan, birinci elden anlatısını tespit etmemizi sağlar.³¹

Nidâî mahlasıyla tanınan Mehmed Çelebî Ankaravî, *Menâfiu'n-nâs* adlı Türkçe eserinde ailesi hakkında bilgi verdikten sonra, Kudüs'e, Ankara'ya ve Kırım'a seyahat eder. Kırım'da Sâhib Giray Hân'a hocalık yapar. Akabinde Kânûnî Sultan Süleyman'a elçi olarak gönderilir. Bu görevi esnasında hasımları kendisine iftira eder; muhakemesi neticesinde hapse atılır ve yedi yıl zindanda kalır. Bu dönemde tasavvufa meyleder. Hapisten çıktıktan

29 Hem icâzetin metni hem de yorumu için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Felsefe-Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu," 1-66; "The Samarqand Mathematical-Astronomical School: A Basis for Ottoman Philosophy and Science," 3-68.

30 Eserin bir değerlendirmesi ve Gulâm Sînân'ın fikirleri için bkz. Orhan Güneş "Gulâm Sînân'ın er-Risâletü'l-Fethiyye Şerhi," *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2025): 125-50.

31 Nüsha için bkz. Fazıl Ali Bey, *Mecmuatu'l-mucerebbât* (İstanbul: Süleymaniye YEK, Hekimoğlu Ali Paşa 541/1), 1b3a; *Dureru'l-envâr fî esrârî'l-ehcâr* (İstanbul: Süleymaniye YEK, İzmir 424/2), 27b-28a, 52b-53a.

sonra Hz. Peygamber'in soyundan geldiğini söylediği bir zattan tıp tahsil eder ve icâzet alır. Daha sonra Konya'ya giderek Şehzâde Selim'in hekimi olur. Konya'da Mevlevîliğe intisap eder. Şehzâde Selim tahta çıkınca saray hekimliğine getirilir. Kendisi hakkında oldukça ilginç bilgiler veren ve bu bilgiler karşısında duygu-durumunu saklamayan Nidâî'nin bahse konu ahvâlini tabakat kitaplarında bulmak mümkün değildir.³²

Şimdiye değin işaret edilen hususlarda bilim eserlerine ilişkin hem Osmanlı Ülkesi dışından hem de Osmanlı Ülkesi içinden pek çok örnek vermek mümkündür. Örnek olarak Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin çalışmaları³³ ve Abdalbâsıt Malatî'nin *Nuzhetu'l-elbâb fî muhtasari a'cebi'l-u'câb* ve *el-Me'nûs fî şerhi'l-Kâmûs* gibi kitapları verilebilir. Mahmud Manyasoğlu'nun *A'cebu'l-u'câb* adlı eserinin muhtasar tercümesi olan birinci eserinin nüshasında İstanbul kelimesi kullanılır ve 'şükür yıldızı' hakkında bilgi verilir.³⁴ İkinci çalışmasında eseri nasıl yazdığını anlatır ve eserin nüshalarını elde etme sürecini hikâye eder.³⁵

Çalışmanın başında yukarıda eserlerden elde edilen verilerin *idrâku'z-zât* ile *tahkîku'z-zât* kategorileri altında mütalaa edilebileceğine işaret etmiştim. Bu araştırma esnasında üçüncü bir kategorinin daha dikkate alınması gerektiği kanaatine ulaştım. Bu kategori *ikmâl/tekmîlu'z-zât* olarak adlandırılabilir. Bu kategori, özellikle, kendilik bilincine ermiş âriflerin *kendiliklerini* ontolojik bir dizilişe tabi tutarak sürekli *kemâle* ermek, maddî ve cismânî eklentileri elden geldikçe azaltarak, ister *tehzîb* ister *tezkiye* yoluyla olsun, *tecerrüd* etmeye doğru yol almaları olarak görülebilir.³⁶ Elbette bu yaklaşım, o dönemdeki felsefe-bilim çanağı içindeki kozmogoni, kozmoloji, fizik, kognitif psikoloji vb. alanlardaki teknik içerikle son derece alakalıdır. Ancak, söz konusu kategorinin varlığa gelmesindeki en önemli dönüşüm, bu yüzyıllarda *ahlâkın bir tür ontolojiye, ontolojinin de bir tür ahlâka dönüşme-*

32 Mehmed Çelebi Ankaravî, *Menâfi'u'n-nâs* (İstanbul: Nuruosmaniye YEK 3556). Ayrıca bkz. Sadettin Özçelik, "Nidâî, Menâfi'ü'n-nâs (Dil Özellikleri-Metin Söz Dizini)," (Doktora tezi, İnönü Üniversitesi, 1990).

33 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Dede, *Ta'likât 'alâ Uklides* (İstanbul: Beyazıt YEK, Beyazıt Umumi 4590).

34 Abdalbâsıt Malatî, *Nuzhetu'l-elbâb fî muhtasari a'cebi'l-u'câb* (İstanbul: Süleymaniye YEK, Ayasofya 4793), 151b-170a.

35 Abdalbâsıt Malatî, *el-Me'nûs fî şerhi'l-Kâmûs* (İstanbul: Süleymaniye YEK, Hamidiye 1417).

36 Bir örnek olarak Sadreddin Konevî'nin *Vasiyetnâmesi* verilebilir. Bkz. *Tercüme-i Vasiyetnâme-i Sadreddin Konevî* (İstanbul: Süleymaniye YEK, Hasan Hayri-Abdullah Efendi 140/1), 1b-26a. Ayrıca bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "Şeyh Sadreddin Konevî'nin Vasiyeti," *Selçuk Dergisi*, 1. Sadreddin Konevî Özel Sayısı 4 (1989): 37-44.

sidir. Bunun zemininde, özellikle XIII. yüzyılda, Ekberî gelenekle birlikte düşünce'nin *insanın* merkezine yerleşmesi bulunur. Klasik dönemde, düşünce ya *Hâlik*'tan *mahlûkât*a (Tasavvuf, İsrâkîlik) ya da *mahlûkât*tan *Hâlik*'a (Kelâm, Meşşâîlik) doğru hareket ediyordu. Bu yüzyıldan itibaren düşünce, *İnsan*'dan, bhusus *İnsân-i Kâmil*'den hem *Hâlik*'a hem de *mahlûkât*'a doğru hareket etmeyi önceledi. Anadolu özelinde, Sadreddin Konevî ve takipçilerince temsil edilen söz konusu bu nazarî yaklaşım, Yesevî geleneğinde köklenen Yunus Emre, Âşık Paşa, Hacı Bektâş, vb. sûfilerce temsil edilen amelî tasavvufu birleşerek belirleyici bir konuma yükseldi.³⁷ İşte bu çerçevede bu yüzyıl ve sonrasında kaleme alınan eserler, kendilik anlatısının *ikmâl/tekmîl*'u-z-zât kategorisi içinde değerlendirilebilir.³⁸ Bu noktanın ileri ki dönemlerde araştırılmasını umut ediyorum.

Kaynakça

- Ali Bey, Fazıl. *Mecmuatu'l-mucerebât*. İstanbul: Süleymaniye YEK, Hekimoğlu Ali Paşa 541/1.
- , *Durer el-envâr fî esrârî'l-ehcâr*. İstanbul: Süleymaniye YEK, İzmir 424/2.
- Ankaravî, Mehmed Çelebî. *Menâfîu'n-nâs*. İstanbul: Nuruosmaniye YEK 3556.
- Arslan, Sami. *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı – Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- , “Hamdele-Salvele'nin Dili: Telifte Yetkinlik Aracı Olarak Berâ'etu'l-İstihlâller.” *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 75 (2021): 283-318.
- Bistâmî, Abdurrahman. *Kitâbu Durreti tâci'r-resâil ve ğurreti minhâci'l-vesâil*. Nuruosmaniye YEK 4905.
- Dede, Ahmed. *Ta'likât 'alâ Uklides*. İstanbul: Beyazıt YEK, Beyazıt Umumi 4590.
- Fârisî, Kemâleddin. *Tenkîhu'l-menâzir li-zevî'l-ebâr ve'l-basâir*. Haydarabad: Matbû'âtü Dâireti'l-Ma'ârifî'l-'Usmâniyya, 1347.
- , *Esâsü'l-Kavâid fî usûli'l-fevâid*. nşr. Mustafa Mevâldî. Kahire: Ma'hedu Mahtûtâtî'l-Arabiyye, 1994.
- Fazlıoğlu, İhsan. “The Samarqand Mathematical-Astronomical School: A Basis for Ottoman Philosophy and Science.” *Journal of the History of Arabic Science* 14 (2008): 3-68.
- , “Hoşça Bak Zâtına...: İslâm-Osmanlı 'Ben-Anlatıları' Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme.” *Ceride: Ben-Anlatıları Araştırma Dergisi* 1, no. 2 (2023): 1-11.
- , “İznik'te Ne Oldu? Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü ve Dâvud Kayserî.” *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4, no.1 (2017): 1-68.

37 Hacı Bektaş'ın şu beyti bu çerçevede değerlendirilebilir: “Her ne arar isen kendinde ara / Kudüs'te Mekke'de Hac'da değildir.”

38 Bu konuda bir giriş ve daha ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Fazlıoğlu, “Öz.ne'nin Kıyâmı: 'Ben', 'Biz' ve 'Kendilik' Hakkında Nazarî Bir Çözümleme,” 45-63.

- , “Fe’altu Felâ Telum: ‘İlm-i Hey’et Adına!’ Bir Tarihî-Şahsî-İlmî Çatışmanın Çözümlemesi.” *Bilim Tarihi ve Felsefesi Araştırmaları (BİTAD)* 1 (2024): 11-55.
- , “Merâğa Matematik-Astronomi Okulu’nun Anadolu Selçuklu ve Beylikler ile Osmanlı Ülkesi’ndeki İlmî Çevrelere Etkisi ve İbn Sertâk.” *Türkiye Günlüğü* 155 (2023): 5-13.
- , “Osmanlı Coğrafyasında İlmî Hayatın Teşekkülü ve Dâvud el-Kayserî (656-660/1258-1261-751/1350).” *Nazarî Ufuk: İslâm-Türk Felsefe-Bilim Tarihini Zihin Penceresi*, 41-70. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- , “İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İhvânü’s-Safâ ve Abdurrahmân Bistâmî.” *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2 (1996): 229-40.
- , “Osmanlı Felsefe-Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu.” *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 14 (2003): 1-66.
- , “‘Öz.ne’nin Kıyâmı: ‘Ben’, ‘Biz’ ve ‘Kendilik’ Hakkında Nazarî Bir Çözümleme.” *Ceride: Ben-Anlatıları Araştırma Dergisi* 1, no. 1 (2023): 45-63.
- Güneş, Orhan. “Gulâm Sinân’ın er-Risâletü’l-Fethiyye Şerhi.” *Nazarîyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2025): 125-50.
- İbnü’l-Havvâm, *er-Risâletü’ş-Şemsiyye fî’l-kavâidi’l-hisâbiyye*. Diyarbakır: Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi 403.
- İbnü’l-Hâim. *el-Mumtî’ fî Şerhi’l-Muknî’ (Cebir Biliminde Fayda ve İknâ)*. Ed. Elif Bağ. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Konevî, Sadreddin. *Tercüme-i Vasiyetnâme-i Sadreddin Konevî*. İstanbul: Süleymaniye YEK, Hasan Hayri-Abdullah Efendi 140/1, 1b-26a.
- Kuşçu, Ali. *el-Fethiyye fî ilmi’l-hey’e*. İstanbul: Süleymaniye YEK, Ayasofya 2733/1.
- Kütâhî, Abdülvâcîd. *Meâlimu’l-evkât fî ilmi’l-usturlâb*. İstanbul: İnebey YEK, Haraççoğlu 1176/2.
- Lârî, Muslihuddin. *Enmûzecu’l-ulûm*. İstanbul: Süleymaniye YEK, Damad İbrahim Paşa 791.
- , *Enmûzecu’l-ulûm*. Millet YEK, Feyzullah Efendi 2145.
- Malatî, Abdalbâsî. *Nuzhetu’l-elbâb fî muhtasari a’cebi’l-u’câb*. İstanbul: Süleymaniye YEK, Ayasofya 4793.
- Malatî, Abdalbâsî. *el-Me’nûs fî şerhi’l-kâmus*. İstanbul: Süleymaniye YEK, Hamidiye 1417.
- Muğlevî, Muhammed. *Havâşî alâ şerhi’t-Tecrîd*. İstanbul: Süleymaniye YEK, Laleli 2218.
- Özçelik, Sadettin. “Nidâyî, Menâfi’ü’n-nâs (Dil Özellikleri-Metin Söz Dizini).” Doktora tezi, İnönü Üniversitesi, 1990.
- Ragep, F. Jamil. “New Light on Shams: The Islamic Side of Σάμψ Πουχάρης.” *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, ed. Judith Pfeiffer, Leiden: Brill, 2013.
- Reis, Seydî Ali. *Hulâsatu’l-hey’e*. İstanbul: Süleymaniye YEK, Ayasofya 2591.
- Rûmî, Kâdzâde. *Şerhu’l-Mulahhas*. İstanbul: Süleymaniye YEK, Ayasofya 2662.
- Sammarchi, Eleonora. *Balance de l’Équation Dans la Science d’Algèbre et Al-Muqābala*. Paris: Classiques Garnier, 2022.
- Şîrâzî, Kutbuddin. *Nihâyetu’l-idrâk fî dirâyeti’l-eflâk*. İstanbul: Topkapı Sarayı Ktp., III. Ahmed 3305.

- , *et-Tuhfetu's-Sa'diyye*. İstanbul: Süleymaniye YEK, Ayasofya 3649-3654.
- Şirvânî, Mehmet Emin. *el-Fevâidu'l-Hâkâniyye: Şirvânî'nin Bilimler Tasnifi*. Çev. Ahmet Kâmil Cihan ve diğerleri. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Türkistânî, Cemâleddin. [*İcâzetnâme*]. Diyarbakır: Ziya Gökalp YEK 403.
- Umut, Hasan. "Theoretical Astronomy in the Early Modern Ottoman Empire: 'Alî al-Qūshjī's *Al-Risāla al-Fathiyya*." Doktora tezi, McGill Üniversitesi, 2019.
- Uzunpostalıcı, Mustafa. "Şeyh Sadreddin Konevî'nin Vasiyyeti." *Selçuk Dergisi*, 1. *Sadreddin Konevî Özel Sayısı* 4 (1989): 37-44.
- Zencânî, İzzeddin. *Kıstâsu'l-muâdele fî ilmi'l-cebr ve'l-mukâbele*. İstanbul: Topkapı Sarayı Ktp., III. Ahmed 3457.